

LUND UNIVERSITY

Polhem, drönarna och fru Alamode

En studie i dygdemetaforer i frihetstida överflödsdebatt

Dunér, David

Published in:
Utopin i vardagen

2014

Document Version:
Manuskriptversion med förlagets layout och korrekturanmärkningar, oftast ej publikt tillgängligt

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Dunér, D. (2014). Polhem, drönarna och fru Alamode: En studie i dygdemetaforer i frihetstida överflödsdebatt. I J.-L. Olsson, Y. Söderfeldt, A. Ohlsson, & J. Ellerström (Red.), *Utopin i vardagen: Sinnens, kvinnors, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén* (s. 287-317). Ellerströms förlag.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

DAVID DUNÉR

Polhem, drönarna och fru Alamode

En studie i dygdemetaforer i frihetstida överflödsdebatt

Det mänskliga bisamhället

BINA LEVER I DET BÄSTA AV SAMHÄLLEN. I en text från strax efter Benväldets fall 1718 för mekanikern och kommerserådet Christopher Polhem fram bisamhället som mönster och moralisk förebild för människan.¹ Bina uppvisar enighet utan inbördes osämja, och samhällelig flit utan någon ”påkörarestaf”. De är oegennyttiga och barmhärtiga då de låter vattubinen, det vill säga drönarna, leva bland dem av deras arbete. Därtill är de rättrådiga och eftertänksamma då de fördriver vattubina mot hösten så att dessa inte förtär förråden under den långa vintern. De är försiktiga då de aldrig svärmar innan känner till om ett nytt boställe som de kan inta. De är hurtiga, renliga, de är goda mekaniker som vet att sätta sina kakor med lagom avstånd mellan varandra. De är duktiga matematiker då de använder sig av den fullkomligaste figuren till sina verk, nämligen sexkantiga kistor där minsta byggmaterialet ger största rummet och flest rum eller kistor kan rymmas på minsta utrymme. De är goda kemister då de tillverkar kistor som inte ruttnar och behåller maten utan att den surnar eller möglar. Allt som finns i ett fullkomligt samhälle finner man hos bina. De styrs av en kung

(eller egentligen en drottning som det skulle visa sig), eftersom en god och fullkomlig ordning aldrig kan ges bland människor med mindre än att en kung håller en hand däröver, så borde man anta att sådant än mindre låter sig göras bland de oförnuftiga djuren. Däremot är det inte nödvändigt med en kung för att skilja det onda från det goda. Om ondska inte fanns skulle inte heller en kung behövas för att upprätthålla ordningen. Av dessa små och föraktade djur har människan fått det fullkomligaste exemplet på en rätt och ordentlig samhällsform som själva naturen förmår att frambringa. Att människan ändå inte vet att följa detta mönster, säger Polhem, är ett klart bevis på hennes syndafall, där dygdens skrankor är nedrivna och den fria viljan lämnat människan som en yr och otämjad häst som skenar iväg i blindhet utan att se vad för fara och fördärv som kan stå i vägen.

I fabler och sedelärande berättelser, men också i den ekonomiska debatten under 1700-talet, jämfördes insekternas dygder och gavs som förebilder för människan.² Särskilt omhuldade var myran och biet. I den klassiska fabeln, som hos Aisopos och Phaedrus, står bina som ett dygdemönster för människan. Bina är flitiga, oegennyttiga och arbetar alltid för det allmännas bästa. I Phaedrus fabel om arbetsbina, drönarna och getingen påstod drönarna fräckt att honungen som arbetsbina lagt i eken tillhörde dem.³ För att nå ett slut på tvisten trädde getingen fram som domare. Han kom på ett rätt listigt sätt. Arbetsbina och drönarna såg ju ganska lika ut och kunde lätt förväxlas, så han bad dem att fylla var sin form med eget vax på det att han genom honungens smak skulle kunna sluta sig till vem som är den omstridda produktens rätta ägare. Drönarna förmodade ingenting, varvid bina tillerkändes sin egendom.

Bisamhället som metafor handlar om vem som arbetar eller utnyttjar andras arbete, vem som har rätt till bikupans produkter eller vem som orättmätigt tillskansar sig dem. Det handlar om hur ett gemensamt välstånd skapas och fördelas. I Polhems samtid hade en europeisk debatt blossat upp kring den nederländske-brittiske ekonomiske tänkaren Bernard de Mandevilles fabel om bina, *Fable*

of the Bees (1714), ursprungligen en dikt utgiven som "The grumbling hive, or Knaves turn'd honest" (1705).⁴ Mandeville vände uppochned på bikupans moral. När bina drabbades av längtan efter dygd, blev de passiva och samhället förlorade sin livskraft. I stället lyfte han fram lasterna, fåfängan och ärelystnaden som nödvändiga förutsättningar för ett samhälles välstånd. De enskildas egen nytta leder till nytta för hela samhället. Laster, avund och trängtan efter lyx ger mängder av nya arbetstillfällen. Kriminalitet, exempelvis, sätter många i arbete, som advokater, domare, poliser, fängvaktare, låssmeder och så vidare. Om bina blir ärliga leder detta till bikupans förfall. De som tjänade sitt livsuppehälle på samhällets korrupta vanor blir nu arbetslösa. Mandevilles lösning är att strävandena efter de egna begärens tillfredställelse är utvecklingens drivkrafter. Det är lasten, begäret, girigheten, bedrägeriet som får välståndet att växa och blomstra. Girigheten är en last, men den är samhällsnyttig! Mandevilles fabel provocerade till debatt, som författaren Jonathan Swift träffande uttryckte det, den var som en stänk citron för intellektet, utmanade läsaren med sina arguments skarpa sting.⁵

Det var dygden och dess betydelse för ett samhälles välstånd som stod på spel i den debatt som följde på Mandevilles fabel. I det aristoteliska dygdebegreppet, det så kallade magnanimitasidealet, förenades dygden med praktisk handling i samhället.⁶ Nu hotades denna förening av dygd och välstånd. Dygden är i själva verket onyttig, och i stället är lasten samhällets drivkraft. Ofta hade man tidigare talat om hur människorna ska vara, inte vilka de egentligen är.⁷ Samhället beskrivs inte heller, hos Mandeville och andra naturkontraktsteoretiker, som något naturligt framväxande, utan som en konvention, något som man skapar och där den skicklige politikern kan manipulera människorna. Moralens uppkomst kom sig enligt Mandeville av att det i naturtillståndet trädde fram lagstifare och kloka män som påtog sig arbetet med att civilisera mänskligheten genom att övertyga den om fördelarna med att övervinna sina begär i stället för att ge efter för dem, att det är bättre att se till det allmännas bästa än till det egna privata intresset. Med smickrande

ord knöts heder och stolthet till självupppoffringen, och skam och vanära till begären. Mandevilles kritik av dygden kan ses som en upptakt till det som kom att bli den ekonomiska liberalismen. Argumenterandet för egennyttans och lasternas betydelse speglar, kan man säga, en tid med en växande borgarklass, en begynnande, mer hänsynslös industrialism och kapitalism som behövde motiveras och rättfärdigas. Mandevilles fabel blottlägger med andra ord en motsättning mellan det rådande ekonomiska tänkandet, merkantilismen, och ett äldre asketiskt dygdeideal.

I Sverige flög de mandevilleska bina in i debatten om lyx och överflöd. Hattpolitikern Anders Bachmanson (adlad Nordencrantz) hänvisade i *Arcana oeconomiae et commercii* (1730) till Mandevilles fabel om bina, bland annat till hur man kan göra ett samhälle starkt och mäktigt genom att röra människornas passioner, genom att fördela marken så att de blir giriga, och genom att uppmuntra dem med beröm, trots deras lättja.⁸ Högfärden kommer då att driva dem till arbete. I den svenska debatten var det framför allt hattpolitikern Anders Johan von Höpken med sitt *Tal, om yppighets nytta* i Vetenskapsakademien 1740 som drev Mandevilles teser.⁹ Den enskildes dygd är onyttig, men lasterna är samhällsnyttiga. Det gällde att stimulera fåfängan och lyxkonsumtionen för att få fart på det ekonomiska maskineriet. Men få vågade emellertid tro att ett omoraliskt liv kunde leda till ett välmående samhälle. För Polhem var arbete och rörelse alltid en bättre grund för välstånd än lättja, vilket också överensstämmer med hans egen energiska och rastlösa läggning. Lättja gör människor till "armlingar".¹⁰

Bina fick på så vis under frihetstiden politiska-ekonomiska implikationer, samtidigt som de alltjämt var omhuldade som förebilder vad gäller moral och hushållning. Många exempel finns på att bimetaforiken används för att hålla fram dygdiga förebilder, snarare än lättja. Boktryckaren Lars Salvius fabel om drönarna och honungsbin i *Tanckar öfwer den swenska oeconomien* (1738), som utgår från Phaëdrus och La Fontaines fabler på samma tema, handlar om hur vissa gör sig rika på andras bekostnad.¹¹ Drönarna bryggde mjöd

av en blandning av vatten och honung. Kupan fick objudna gäster, fjärilar och sländor, som förde med sig allt slags utländskt grannlåt. Myrorna och bina som lär oss fördelen med att sluta sig samman och värna om gemenskapen inom samhället, blev ett lämpligt tema för den ekonomiske skriftställare Johan Fredrik Krygers tidskrift *Den wälmenande patriotén* (1751).¹² Bina samlar nektar som de förvandlar till honung och vax. De lever i en hierarkisk monarki där var och en vet sin plats och vördar sin konung (eller rättare sagt sin drottning).¹³ Vart och ett bisamhälle, menade ekonomiprofessorn Clas Blechert Trozelius i Lund, i en avhandling om den skånska biskötseln 1759, kunde tjäna den ostadiga, yra och flyktiga ungdomen för en högskola där de får tillfälle att lära sig sina plikter och skyldigheter. Här får man se försiktighet utan list, sparsamhet utan karghet, kärlighet utan förräderi, arbetsamhet utan trældom, underdånighet utan smickran och renaste undergivenhet utan minsta tecken till tyranni. ”De älska hjerteligen och vörda på det högsta sin visa och milda Öfverhet; men kämpa, af yttersta krafter, emot trälldomens skadeliga bojor. Menniska! Gack tu och gör sammaledes!”¹⁴ Samuel Linnæus, yngre bror till Carl von Linné och kyrkoherde i Stenbrohult, roade sig på lediga stunder med studier och försök i bi-odling. I sin *Kort, men tillförlitelig bij-skjötsel* (1768) skriver han om hur arbetsbina lyder sin konung ”visen” med en ogemen trohet, hur de offrar sina liv för honom, och vid hans befallning skyndar till arbete och förrättar sina sysslor. Men han vacklar angående biets kön. Nyare mening, säger han, är att visen i själva verket är en hona.¹⁵

Dygdernas metaforik

Idéhistorikern Elisabeth Mansén skriver i sin syntes över det svenska 1700-talets tänkande och liv, *Sveriges historia 1721–1830* (2011), om modet som historiens spegel: ”modets växlingar fångar många politiska och sociala händelseförlopp och tendenser i tiden.”¹⁶ Modet vittnar om kommersiella krafter, om utbud och efterfrågan,

om handel och produktionsmetoder, men även om den sociala verkligheten. Lyxkonsumtionen och modet utmanade reglerna för ståndsmässig konsumtion, vilka kläder som passade eller inte passade ett visst kön eller social ställning, eller i en viss miljö eller vid ett visst tillfälle. Själva yppigheten, och debatten om överflöd, kom att handla om dygd, om överdåd och slöseri kontra måttlighet och sparsamhet.

Lyxkonsumtionen, modet, strävandet att vara och framstå som någon annan än den man är i motsats till klädkoden som skulle säga vem man var i den sociala hierarkin, reflekterar bilden av vilka sjuttonhundratalsmänniskorna var, vad de tänkte och ville vara. I det följande faller fokus på hur man skapade sig bilder av samhälleliga dygder och hur man uppfattade sambanden mellan dygd och välstånd i den svenska överflödsdebatten under frihetstiden. Debatten om överflöd eller yppighet måste, till att börja med, läsas in i tidens ekonomiska tänkande, särskilt merkantilismens förståelse av handelsbalansen, protektionismen för upphjälpandet av de inhemska manufakturerna, men också det politiska-ekonomiska strävandet efter oberoende, i en nationell kontext där utländskt ställdes mot svenskt. För det andra, så vilar debatten på ett dygdeetiskt tänkande med rötter i det antika och kristna arvet. Det tredje, som jag skulle vilja lägga till, är de särskilda tankeredskap som fanns till buds, särskilt metaforerna, inte minst de under 1600- och 1700-talen så vanliga allegoriska och emblematiske framställningarna i liknelser, analogier och fabler.

För att förstå dygden och samhällets välstånd användes vissa tankeredskap som att utnyttja *narrativa strukturer*, att skapa berättelser om en företeelse för att förstå den och sätta in den i ett kausalt samband. Vidare användes *personifikationer*, att skapa allegoriska gestalter, som får konkretisera och förkroppsliga abstrakta begrepp, och slutligen också *metaforer* som överför sociala strukturer eller familje- och släktförhållanden för att beskriva relationer mellan begrepp, som i exemplet ovan om samhället som en bikupa. Dialogerna mellan de allegoriska gestalterna speglar kontrasterna och relationer mellan de ingående begreppen.

Det allegoriska tänkandet att sätta in begreppsrelationerna i en berättelse, att se begreppen som konkreta gestalter invecklade i en social interaktion och dialog, går tillbaka till ett metaforiskt tänkande där man försöker förstå det okända och obekanta genom det kända och välbekanta, vardagen och de näraliggande alldagliga sociala relationerna. Metaforer är att se samband, se det avlägsna i det närliggande, att förstå det okända genom det kända.¹⁷ De olika metaforerna för dygd som man finner i den frihetstida debatten överför sociala relationer till begreppsliga relationer och används för att beskriva det rätta mänskliga handlandet. Vanliga metaforer i den svenska överflödsdebatten är till exempel *det mänskliga samhället är en bikupa* eller *nationalekonomi är hushållsekonomi*. Den senare får sin spridning inte minst genom hustavlan i Luthers Lilla katekes varvid samhället förstås som ett stort hushåll, en ordnad enhet. De enskilda människorna ingår i en större helhet, och har sina specifika roller och förpliktelser.¹⁸ Vanligt förekommande metaforer i tidens tänkande är att utgå från mänskliga relationer för att beskriva abstrakta relationer, det kan vara till exempel familje- eller släktrelationer mellan mor och dotter, man och hustru, barn och föräldrar, systrar och kusiner, hierarkiska strukturer av överordnade och underordnade, husfar och hushåll, eller könsmetaforer och könsroller mellan dräng och piga, man och kvinna. Äktenskapet och hushållet blir till metaforer för samhället. Utifrån relationer mellan familj, kön och hushållning kan man beskriva relationer rörande nationen, utrikeshandeln, staden och landet. Metaforerna går från det nära och lilla för att beskriva det avlägsna och stora. Världen förstås som en finmaskig väv av mänskliga relationer.

Metaforerna var inte specifika för Polhems ekonomiska tänkande, utan allmängiltiga och fick sitt tydliga uttryck i barockens emblematiske tänkande. Polhems sätt att formulera sig är ett tydligt exempel på det metaforiska tänkandet, men ingalunda unikt. Människor tänker till stor del i metaforer, utnyttjar en metaforisk begreppsbildning.¹⁹ Inte minst under tidigmodern tid fanns ett påtagligt intresse för metaforer. Under hela barocken var metaforer

och allegoriska uttryck populära i konst, litteratur, arkitektur, på mynt, i musik och naturvetenskap. Dygderna personifierades som väna jungfrur i florstunna klänningar. Själva dygden inkarnerades till kött, till vit marmor, till böljande linjeetsningar. Andaktslitteraturen svämmade över i metaforer som himmelrikets nycklar, livets bröd och själens kärlekseld.²⁰ I den politiska propagandan, till exempel under stora nordiska kriget, förekom en mängd könsmetaforer.²¹ Även i dissertationslitteraturen utnyttjade man metaforer som till exempel kunskapssökandet och tänkandet som en resa eller vandring, disputationen och meningsutbytet som en fäktningsduell eller ett slagsmål, sanningen som bringas i ljuset som när en trädgårdsmästare barkar av ett träd för att nå fram till dess kärna, eller studier och skrivande som ett textilarbete där man väver samman kunskaper.²² På liknande sätt finner man i överflödsdebatten det ekonomiska tänkandets metaforik.

Berättelsen om Terra incognita

I begynnelsen gav naturen människorna att äta av trädens frukter, förklarar Polhem i ett manuskript från 1720-talet, på samma sätt som markattor och andra djur gör som har händer, fingrar, fötter, mun och tänder lämpade för att klättra, hämta och äta.²³ Men sedan människosläktet förökade sig och klimatet förändrades blev denna näring knapp, så de började härma rovdjuren och började fiska och skjuta. Men eftersom inte allt folk fick plats och kunde nära sig vid vattnet och fågeln i skogen hade för många förföljare, måste man uppfinna schäferier där man kunde hålla djur. Och när inte heller de hade utrymme och bete nog försökte man sig på åkerbruk. Då detta i sin tur inte räckte för alla, måste köpenskap nära en del, och sedan olika hantverk, konster och bergverk, och när inte det räckte, måste man ljuga och bedra, ja till och med stjäla och röva blev det yttersta näringsmedlet. Och när det inträffade hade människorna blivit för många i världen.

Polhem funderade över hur makten, samhällssystemet och näringen kom till. Med narrativa strukturer satte han in fenomenet i en berättelse, för att förstå det och beskriva dess kausalitet och ursprung. Han och andra samhällstänkare försökte förstå samhället och sederna genom berättelsen om deras tillkomst. Under 1600- och 1700-talen hade den rättsliga och politiska debatten kretsat kring samhällets uppkomst. Utgångspunkten var synen på människan som förnuftsvarelse och samhällsvarelse. Naturrätten, som fördes fram av Hugo Grotius, Samuel von Pufendorf, Thomas Hobbes, John Locke och andra, sade att det fanns rättsliga principer nedlagda i vår mänskliga natur som står över de lagar som stiftats av människor. Enligt den rationalistiska naturrättsläran levde människorna till en början i ett naturtillstånd, utan några lagar, men i frihet och jämlikhet. Med ett fördrag skapade man så småningom ett gemensamt styrelseskick. I teorin om samhällskontraktet eller samhällsfördraget tänkte man sig att människorna hade gått samman och avstått en del av sin medfödda och naturliga frihet till en utsedd härskare för att i utbyte få beskydd av liv och egendom. I förlängningen bidrog dessa idéer under upplysningen till utvecklandet av folkrätten och de mänskliga fri- och rättigheterna. Upplysningsfilosofen John Lockes tankar om samhällskontraktet gavs ut bland annat i svensk översättning 1726, *Johan Lockes oförgripelige tankar om werldslig regeringis rätta ursprung*. Några år senare spekulerade Polhem själv i hur det kom sig att vissa har blivit rika och andra fattiga.

Omkring 1730, i en *Historia om manufacturier*, förmedlar Polhem en sedelärande berättelse om vad som en gång hände i landet Terra incognita.²⁴ Folket hade nämligen förökat sig mer än vad landet kunde försörja. Nöden tvingade dem då att ta till ett näringsmedel som de inte använt förut: de gick ut ur sitt eget land och in i andras. Folket de fann där slog de ihjäl och delade sedan deras egendom mellan sig. Anföraren gavs större heder och ämbetet större anseende, förrättningen kallades krig och den högste anföraren för kung. Det här hantverket med att skövla, ströva, härja och mörda

folk och länder blev omsider ett bekvämt och förnämt sätt att skaffa sig rikedomar. Med historier och dikter upphöjde människorna dessa mordiska gärningar till himlen. Krig gav också upphov till annan slags näring, nämligen handel. Det rövade bytet som krigsfolket själva inte behövde sålde de vidare till andra. Förtjänsten blev så god att en del övergav soldatyrket och blev handelsmän i stället. I långliga tider fortsatte denna hushållning där man inte skilde på ekonomi och politik, utan de var blandade som gröt och välling. Oredan ledde dock till landets skada och gjorde några få rika, medan större delen blev usla och fattiga.

Den ekonomiska förebild som Polhem sneglade mot med avundsjuk beundran var den framgångsrika handelsnationen Holland. Det sumpiga lilla landet uppvisade en exempellös ekonomisk framgång under 1600-talet. Holländsk inlagd sill såldes över stora delar av Europa. De slog sig in på handel och byggde upp en stor handelsflotta som genomkorsade världens alla oceaner. För skeppsbygget behövde de bland annat virke, beck och tjära, och då de dessutom saknade egna koppar- och järngruvor, tvingades de vända sig till Sverige för dessa varor. Därigenom drogs Sverige in i världshandeln. Holland var inte bara en förebild för hur ekonomiska rikedomar kunde samlas genom handel. De fria Nederländerna hade också brutit sig ur den katolska kyrkans grepp genom reformationen, och man hade även gjort sig fri från den spanske kungen. I stället styrdes landet som republik. Man förkastade tvångsregleringar och började alltmer övergå till penninghushåll där ett växande bankväsende kunde ge lån och krediter till nya investeringar.

I en skrift från början av 1720-talet, *Discurs om Sveries ækonomi*, diskuterade Polhem det fantastiska att holländarna som i begynnelsen var enkla fiskare hade kunnat skaffa sig sådana otroliga rikedomar utan att de äger några tillgångar i de länder som de sugit ut.²⁵ Det är helt otänkbart att föreställa sig att ett sådant rätt och sumpigt land som Holland skulle kunna försörja alla sina invånare, och ännu märkligare är det att de kunnat samla sådana oändligt stora skatter och rikedomar. Det som grämer Polhem är framför allt

att svenskarna har råkat ut för samma olycka som indianer, barbarer och hedningar, och liksom dem blivit holländarnas köpta trälar. Inte ens Sveriges värsta fiender, säger han, skulle kunna hitta på och önska oss något värre.

Vad som är särskilt galet, enligt Polhem, är att det införts en mängd onyttiga varor som inte gagnar till någonting utan mest är till skada. De som sysslar med sådan handel kan liknas vid vattubin (drönare) som inte äger någon egen lantnäring, åker, bergverk, fiskeri eller manufaktur, men däremot använder sig av olika skadliga näringsmedel som att bränna, brygga och mångla utländska varor. I stället för flit följer högfärd, lättja och frosseri, och de alla blir till landets odugliga avskrap och tiggare. Utländska glittrande "flittervaror" på marknaderna faller landets ungdom behagligt i ögonen. Landets medel går bort för lappri, och ännu värre, landets ungdom blir förskämd av högfärd och lättja. Detta är den ståtliga nyttan som Sverige har av städer och marknader. De svenska köpmännen, säger Polhem, är holländarnas och andra utlänningars trogna kreatur och hantlangare, så länge det finns mærg kvar i landet. Men när allt tagit slut så går det som med gamla hästar: Sedan de tjänat ut måste de antingen svälta eller lämna sitt skinn. Frågan är därför – skriver Polhem retoriskt – om de svenska köpmännen är kloka eller inte? Och svaret blir: så kloka som göktytan som föder göken till dess han själv blir uppäten för omaket. Med andra ord, de svenska köpmännen göder holländarna och inte sitt eget folk.

De som har haft de största förmåner av naturen i sina länder är, till Polhems förfäran, fattigast, medan de länder som äger minst naturresurser är rikast. Det är då märkligt, konstaterar han, att ett land som Sverige med sådana rikedomar av material för husgeråd, skeppsbyggerier, krigsammunition etc. skall räknas som ett tiggareland i jämförelse med Holland.²⁶

Moder Oeconomia och hennes dotter Commercién

Förhållandet mellan ekonomi, handel, politik, vetenskap och dygder personifierar Polhem i barockens anda som allegoriska gestalter. I dialogens form låter han kvinnliga gestalter som Oeconomia, Commercién, Politia och Alamode diskutera aktuella ekonomiska frågor. Allegorin kan sägas vara ett metaforiskt tänkande där något föreställs och beskrivs som något annat. Samtalen speglar begreppens inbördes relationer. De allegoriska kvinnogestalterna representerar och manifesterar de abstrakta begreppen och tankarna i konkret form, i konkreta mänskliga relationer. Genom att studera familje- och könsmetaforer blottläggs inte bara tankeprocesserna bakom argumenteringen utan även tidens ofta normativa syn på kön, familj och mänskliga relationer. Dialogformen blir även en sorts tankeredskap, ett sätt att resonera och samtala med sig själv, som en överläggning i den egna inre världen, där man tvingas träda in i olika roller och ståndpunkter för att komma fram till nya tankar som man inte visste att man hade. Själva den politiska debatten, som delvis avspelas och skymtar bakom de allegoriska maskerna i Polhems dialoger, som utspelade sig på kaffehus, krogar och kyrkbackar kan även ses som ett vidgat kollektivt tänkande mot vissa mål och delade uppfattningar, en social, kognitiv interaktion mot en gemensam förståelse och varseblivning av verkligheten. Som Mansén skriver började det under frihetstiden alltmer växa fram en insikt om att diskussioner kunde vara konstruktiva, att nya lösningar kunde uppstå när åsikter bröts mot varandra.²⁷ Samtalet mellan individer, menar jag, kan förstås som distribuerad kognition, det vill säga tänkandet transcenderar det enskilda subjektet och sker även i och tillsammans med andra medvetanden i en social praktik. De kvarvarande manuskripten är spår av detta gemensamma tänkande som förlagts i texter, i ord och bilder, där tankarna bevarats som minnen.

I dialogen mellan moder Oeconomia och hennes dotter Commercién, författad i september-oktober 1716, beskrivs deras inveck-

lade och inte alltid harmoniska familjerelationer.²⁸ Oeconomia, vars fader är Labor (Arbetet) och moder Sedulitas (Idogheten), anses vara ett skickligt ämne till fostermor för mycket folk. Men som i alla familjer finns det problem. Så länge hennes systrar Voluptas (Lustan) och Gloria (Äran) levde kyska stod det någorlunda väl till i deras hus, men genom deras "slemma affödot" har det råkat i olägenhet. Sedan följer ett överstruket stycke med ett uppenbarligen känsligt ämne. Voluptas fick nämligen en dotter, Ambitio (Ärelystnaden). Även Gloria blev havande med vad hon först trodde var en dotter som skulle heta Ars (Konsten), men som dock vid födelsen visade sig vara av mankön. Till namnet lades därför bokstaven M (som också är den romerska siffran för tusen), så att pojken kom att heta Mars i förhoppningen att han skulle bli en tusenkonstnär. Men med tiden visade sig en helt annan talang, och det var som tusentalsförstörare. Mot all lag tog dessutom Mars sin kusin Ambitio till hustru. De fick sedermera tillsammans en mängd "grufvelige barn", såsom Crudelitas (Grymheten), Vastatio (Förödelsen), Ruina (Unergången) med flera. Dessa rader ströks, som sagt, antagligen på grund av att Polhem i allegorisk form vågar sig på att kritisera kriget i det stora nordiska krigets slutskede när Karl XII var i akt att invadera Norge. Ärelystnad i kombination med krigshets, leder till grymhet, förödelse och undergång.

Oeconomia beklagar sig emellertid över sina barn, sin dotter Ars och barnbarnen Artifices (Konstnärerna), och har mycket besvär med dottern Commerciem och hennes barn Mercatores (Köpmännen). Med all sin egennyttia fördärvar de mitt landsfolk, säger moder Oeconomia. Med mängder av krimskrams har de givit folket tillfälle till högfärd, överflödigheter, välluster och många andra syndar så att den rättfärdige Gudens vrede och straff dragit över landet. Dottern Commerciem bemöter nu sin moders svåra beskyllningar. Oeconomias första beskyllning är nämligen den att Commerciem för ut landets råmaterial och låter utlänningar förfärdiga allehanda varor av det i manufakturer och fabriker för att sedan hämta hem materialet igen och utmångla de färdiga varorna i vårt land. Detta

strider mot det sunda förnuftet. Som masken som bara mår väl i nöten så länge kärnan varar, men sedan det blivit ett tomt hål, så går det också för dig, när du har utsugit och utmärglat landet, säger Oeconomia.

Det andra moder Oeconomia klagar över är att dottern inte endast hindrar inrikes manufakturer utan också inför en mängd skadliga varor som tobak, heta kryddor och annat som bara tjänar till vållusten och högfärden. Allt vad Gud har skapat är skapat för människornas nytta och nöje, försöker Commercién försvara sig med. Moder Oeconomia säger då att om Gud hade velat bekläda de nakna afrikanerna och indianerna med tunna flortyger, så betyder det inte att ”lappar” och norrlänningar skulle ta av sig sina pälsar och ta på sig sådana kläder som afrikanerna och indianerna bär. När man ser rätt på saken så är det solklart att tunna ”hår-flor” och ”Indianiske dvärgznär” inte gagnar oss här i Sverige mer än ”Lapp-mudden” en morian i sitt land. Till tobakens försvar säger Commercién att det är dumt att förkasta tobaken som bekant tjänar att konservera hälsan. Att det är hälsosamt med tobak kan ju en soldat i fält, en fiskare på sjön, en bergsman i gruvor och nästan var- enda bonde under sitt arbete erfara. Men det håller inte Oeconomia med om. Folket i Sverige hade levt längre och hälsosammare innan tobaken kom här i bruk. Om man ser till hälsa och livslängd finner man att de som aldrig vant sig vid att använda tobak, till skillnad från de som brukat det i överflöd, befunnit sig vara hälsosamma- re och levt flera år längre. För det tredje beklagar sig Oeconomia också över att de varor som är nödvändiga för landet inte införs i tillräcklig mängd, som till exempel salt som ingen kan vara förutan. Commercién försvarar sig genom att skylla ifrån sig, Oeconomia borde inte klaga på henne utan på Mars som är den främste upp- hovsmannen till allt ont.

Fru Politia och fru Oeconomia

Förhållandet mellan politik och ekonomi och deras olika inbördes roller, plikter och anspråk gestaltar Polhem som ett samtal mellan fru Politia och fru Oeconomia.²⁹ Vad ni har gjort fattigt, kan jag göra rikt, säger Oeconomia. Inget land i hela världen har bättre förutsättningar att bli rikt än vårt. Jag ska ge ungdomen annat att syssla med än att slå dank, konsumera utländska kräsligheter, löpa ”jumpjakt”, spela och öva allehanda ogudaktigheter till andras skada och förargelse. ”Korteligen, jag vill göra förnuftiga menniskior af ungdomen och icke oförnuftiga villdiur.”³⁰ Ingen ska heller få bli borgare innan han gått sju år i lära, som i England, oberoende av om hans hantverk inte skulle vara ädlare än att sopa gatan eller ro en båt. Ty i England där undviker alla lathundar och löst pack städerna. Dessa duger nämligen inte till något annat än att göra maten dyr och skaffa många tiggarrungar till världen. Oeconomia förespråkar en ökad konsumtion vilken innebär större avsättning för varorna som därmed understödjer manufakturerna. Så fru Alamode, det vill säga modet, kan inte göra riket större tjänst än att vänja allt folk till yppighet i kläder, som när Frankrike med sina föränderliga moden på kläder under Colberts kloka ledning kom att befordra de franska manufakturerna.³¹ Men allt ska göras inom landet, menar Oeconomia. I stället för den ostindiska importen av te kunde man lika gärna använda sig av tunna enspånor, vilka både till hälsan och smaken är mycket bättre. Pengarna ska också arbeta och återinvesteras. Att samla pengar till sin efterkommande är som ”apinians kärlek för sina ungar, hvar igenom the blifva kramade till döds.”³² Tiggarstaven blir då det första näringsinstrumentet. Men det är svårt att vara tiggare, när alla andra bedriver samma hantverk. Till slut säger Oeconomia till Politia: ”Jag orkar nu intet längre tala med Eder, sedan jag hörer Eder stora enfaldighet, utan jag går min väg. Far väl.”³³

Politia och Oeconomia kom dock att råkas ännu en gång, och då utvecklar sig samtalet kring att diskutera städernas roll i eko-

nomin, *Samtal emellan Politia och Oeconomia om städers cultur*.³⁴ Politia hade läst herr Bachmansons vackra ekonomiska verk – det vill säga Nordencrantz *Arcana oeconomiae et commercii* – och ville diskutera detta med Oeconomia, särskilt vad gäller städernas verksamhet. Städerna och landet utgör ett hushåll på samma sätt som en man och en hustru, där staden är mannen och landet hustrun, menar Politia. Oeconomia har dock den motsatta åsikten att landet är mannen och städerna hustrurna som i forna tiders polygami och österlänningars bruk. Liksom de flesta hustrur vill disponera sina mäns egendom och arbete efter sitt fria godtycke, och vill ”pryda kroppen med granlåt, förnögja magen med delikatesser, accommodera maskematen med lättia etc.” På samma sätt vill städerna göra med landets egendom och arbete. Och detta kan bara leda till ett hushålls fattigdom och undergång. Huset blir fattigt när hustrurna säljer spannmål, ull och lin utomgård, för att sedan köpa bröd och kläder i stället. På samma sätt blir ett land fattigt om det säljer sitt råmaterial och köper tillbaka färdiga manufakturvaror, så att landets folk anses av utlänningen som dumma och tokiga.

De kommer sedan in på att diskutera fattigdom och rikedom. På samma sätt, förklarar Oeconomia, som det är möjligt att ta ett nyfött tiggarbarn och uppfostra det till en stor och förnäm man, är det också möjligt att bringa ungdomen i städerna till något annat än vad deras föräldrar har vant sig vid. Även om föräldrarna inte gagnade riket mer än mössen i bondens kornlada, så kan deras barn komma att gagna det, som när man sätter hästen vid plogen. Rika som bara lever av sitt kapital och av sin egendom utan att bidra till det allmännas bästa, antecknar Oeconomia i sin rulla som lösdrivare som i stället bör skrivas ut till soldater. Hon vill också hålla pojkar i tygeln, så att de inte slår dank och gör skälmstycken på fritiden. Att ständigt vara sysselsatt ger långt fullkomligare nöje än att sitta med armarna i kors, peta naglarna och vänta på döden. Man kan se hur djuren, som killingar, lamm, kalvar och hundar inte kan vara stilla utan leker och dansar. Att ständigt vara i rörelse är naturligt. Jag vet, säger Oeconomia, rika bönder som i 70–80-årsåldern

aldrig går fåfånga, trots att deras barn och barnbarn gör tillräckligt utan åldringen. De har sedan barndomen fått en vana att göra gagneliga sysslor, inte olik de som sedan barndomen vant sig vid att spela kort, tärning etc. och finner nöje i detta så länge de lever.

Politia föreslår i sin tur att bönderna inte ska äga mer än till sitt dagliga uppehälle, annars hamnar de bara i fylleri och slagsmål, gör vägarna oroliga och blir oense med grannarna. Det där duger inte, svarar Oeconomia, att bara för några obelevade bönders skull göra riket fattigt, det vore som att bränna upp hela kornladan för att några möss smugit sig in där. I stället bör man ha som grundläggande princip att låta landets pengar vara i en ständig rörelse mellan människorna, så att de inte ligger och möglar på kistbotten. Ju mer folket vill spendera pengar, desto mer vill de skaffa sig nya. Genom att varje månad anta nya klädedräkter och ställa till nya operor och komedier, baler och galor, sätter man pengarna i rörelse. När pengarna rullar i en cirkel ur den enas till den andras händer, då mår folket som allra bäst. Tanken om penningcirkulation, som Polhem här lägger fram, var en vanlig merkantilistisk uppfattning.³⁵ Inte sällan, som hos Thomas Hobbes, likställdes den med blodomloppet i människans kropp, det som skapar liv och rörelse. Francis Bacon jämför i stället pengar med gödsel – de är inte till någon nytta om de inte sprids.

Fru Alamode

Överflöd, det vill säga lyx- och modeprodukter, var skadligt och hotade inte bara handelsbalansen och urholkade statskassan, utan ledde även till högfärd, ny klädordning och ståndsupplösning. I Polhems dialog mellan Alamode (Modet) och Parcemonia (Sparsamheten), skriven efter 1721, blottläggs denna kritik av lyxen och modet.³⁶ Alamode, frun ”på modet” – à la mode, representerar de utländska modevarorna som alltid är av nyaste snitt. Parcemonia däremot står för det svenska och därmed dygdiga.³⁷

”Aij, Hvad har iag där för et prechtigt spöke?” utropar Alamode när hon får se den enkelt klädda Parcemonia. Här i landet, replikerar Parcemonia, hålles det tydligen för hederligare att vara utvärtes rik och invärtes fattig, än att vara utvärtes fattig och invärtes rik. Alamode beskylls sedan för att följa devisen att ’du inte skall sörja för morgondagen’. Detta, menar Parcemonia, hör nämligen till dem som dyrkar Mammon för sin gud. Alamode visar sig också ha en mängd systrar av tvivelaktig moral, som Luxuria (Yppigheten), Superbia (Högmodet), Pigritia (Lättjan), Invidia (Avunden), Discordia (Tvedräkten), Penuria (Bristen), Paupertas (Fattigdomen) och halvsystemen Desperatio (Hopplösheten). Parcemonia har dock, tillsammans med sin äldre syster Æconomia, satt sig i sinnet att skaffa alla dessa systrar tjänst på annan ort.

Polhems gestaltning av modet och de utländska varorna knyter an till diskussionen i de moraliska veckoskrifterna från 1730-talets början, *Sedolärande Mercurius* (1730–1731) och *The swänska Argus* (1732–1734). I dessa träder Madame la Mode fram som själva personifikationen av lasten och begäret.³⁸ I *Sedolärande Mercurius*, som gavs ut av bröderna Carl och Edvard Carleson, är modet en enväldig härskarinna som underlagt oss allesammans i dåraktig tyranni.³⁹ Överflödet, lyxen, var måttlighetens motsats i den klassiska dygdeläran.⁴⁰ Lyxen gick stick i stäv med den moraluppfattning som predikades i kyrkorna och de dygder som betonades som den grund på vilket samhällets bestånd vilade, som måttlighet, rättvisa och flit. För tidens ekonomiska tänkare var välståndet intimt förknippat med människans dygd. Dåliga beteenden, laster, kan inte och ska inte, menade man i allmänhet, vara de som skulle ligga till grund för välståndet. Både hattar och mössor ivrade för överflödslagstiftning som ämnade begränsa införseln och konsumtionen av lyxprodukter. Argumenten för dessa inskränkningar var både handelspolitiska och dygdeetiska. Polhems kritik ligger emellertid inte främst i någon religiöst-moraliskt grundad rädsla för att omoraliskt beteende skulle sprida sig, utan hans kritik siktar in sig på den negativa handelsbalans som importen av lyxprodukter kunde leda till.

Åberopandet av enkelhet, sparsamhet och traditionella vanor blir tillhyggen i hans argumentering. Sparsamhet var knappast något att eftersträva för dess egen skull. Pengarna ska cirkulera, eller som fru Oeconomia uttrycker det, pengarna ska inte ligga och mögla på kistbotten.⁴¹ Polhem verkar emellertid själv vara tämligen likgiltig inför moraliserande och moralpredikningar, snarare tar han till det moraliska och patriotiska artilleriet, beprövade grepp i debatten, för att försvara sin nationalekonomiska uppfattning och i förlängningen även sina ekonomiska intressen som manufakturägare.

Kritik mot lyxprodukter hade tidigare framförts av Sven Lagerlöf inför borgarståndet på Stockholms rådhus 1714. Högfärdiga människor väljer utländska modeprodukter, men kläder à la mode gör människan sjuk och svag: "Af nätta Skor förorsakas ju lijktorner, af tunna Strumpor swagt bröst, torr hosta och änteligen lungesoot; Af det mykna snörande förorsakas miältesiuka...".⁴² Hans recept mot denna ohälsosamma lyx är likt Polhems, att ta till vara landets egna resurser och våra gamla hederliga svenska seder som betonade måttfullhet, enkelhet och likgiltighet inför modets nycker. Till skillnad från Polhem förespråkade dock Lagerlöf kraftfulla statliga regleringar, men de motiverades inte främst av någon ekonomisk teori utan av en föreställning om människans syndfulla natur. När folket inte lever dygdigt, måste staten träda in och styra upp deras beteende.

Modet stod för det franska, det opatriotiska. Främmande modenycker och fåfänga förlöjligades också i tiden, sprätthökar som stoltserar med färgglada lånta fjädrar, som i Carl Gyllenborgs komedi, *Swenska sprätthöken*, uppförd 1737, eller som i Olof Dalins *Argus* där hovmannen Herr Ehrenmenüets moderiktiga kläder är underkastade en beständig obeständighet.⁴³ Petit-maitren som lever ett lättjefullt liv utan att stadga sig är alltid liksom på väg mellan kaffehusen, ständigt på flykt undan det beständiga.⁴⁴ Men en förändring började märkas: franska nationalekonomer och upplysningsfilosofer som Jean-François Melon, encyklopedisterna Montesquieu och Voltaire, och materialisten Claude-Adrien Helvétius trädde in till lyxens för-

svar.⁴⁵ Föränderligheten, modets ständiga begär efter ombyte, blir en drivkraft i den växande handelskapitalismen.

En dramatisk vändning, som också har tolkats som ett försök till avmoralisering av lyxen, fick den svenska överflödsdebatten 1740. I sitt presidietal i Vetenskapsakademien, *Om yppighets nytta*, påpekade Höpken i Mandevilles efterföljd lyxens stora fördelar för välståndet. Det mänskliga begäret efter lyx och status skapade arbete, och det var bättre att pengarna var i ständigt omlopp än att de i sparsamhetsiver lades på hög. Den enskildes last var med andra ord till det allmännas bästa. Lyxen uppmuntrade till flit för att tillfredsställa begäret. Girigheten och överflödet är bägge föräldrar till makt och rikedom, till slöjder, vetenskaper och konster, och så utropar Höpken inför de församlade ledamöterna: Begärelser mina herrar! som för sig själva är vederstyggliga kan, då de lämpas till det allmännas nytta, åstadkomma god verkan.⁴⁶ Förutsättningen är dock, menar Höpken, att lyxproduktionen sker inom landets gränser. Så hade också Polhem inskräpvt två decennier tidigare i *Twenne betänkande, det förra angående æconomien och commercen uti Sverige; det senare öfwer segelfartens inrättande emellan Stockholm och Giötheborg* (1721): så vida all grannlåt förfärdigas inrikes av råmaterial är det nyttigt för landet och stärker manufakturerna.⁴⁷ Men konsumerar man mycket grannlåt som har tillverkats utomlands, så är det bästa sättet att göra rikets grannar rika och sig själv till stackare. Manufakturkommissarien Eric Salander förklarar i en skrift med titeln *Then svenska sparböszan* (1745) att en livlig konsumtion av överflödsvaror tillverkade inom landet är av godo för hela riket.⁴⁸ Varje lagstiftning riktad mot lyxkonsumtion är därför ogenomtänkt och högst skadlig. Nationalekonomen Anders Berch diskuterar Höpkens problem i sin *Inledning til almänna hushållningen* (1747) där han framför åsikten att överflödet gav nya arbetsmöjligheter.⁴⁹ För de inhemska manufakturägarna fanns med andra ord bakomliggande egenintressen.

Polhems nationalekonomiska tankar om lyximporten betonar även gamla hederliga svenska seder, vanor och traditioner som en-

kelhet och sparsamhet. Han för fram, kan man säga, götiska-moraliska argument mot lyxen där svenskarna står för en särskild enkelhet. Vanan säger oss vad som är gott och ont. En bonde som vant sig vid kött och fläsk frågar inte efter ostron, räkor, hummer, och den som vant sig vid att ligga på en hård madrass, förmår inte ligga i en mjuk dunsäng utan största olägenhet.⁵⁰ Borgerskapet borde hålla sig till sin gamla och vanliga klädedräkt och inte anlägga främmande moden och tyger som därigenom skulle locka allt annat folk att göra likadant.⁵¹ En anständig och beständig klädordning skulle bespara landet 100 tunnor guld årligen, i stället för silke och spansk ull.⁵²

Lyxkonsumtion innebär visserligen inga problem, menade Polhem, så länge det är adeln och överheten som sliter utländska tyger, men när varje bondpiga inte kan var detta förutan, så leder det till landets fattigdom.⁵³ Mången ärlig hushållare vändas för sin hustru och sina barn som vill flyga högre än vad deras vingar förmår bära dem. Färgerna och kläderna skulle användas för att se skillnader på folk, annars kunde man inte se vem som är överhetsperson eller inte. Folk som varje dag måste paradera för ministrar måste nödvändigtvis vara grannare klädda än de som sitter hemma med hussysslor. Men om man klädde en länsman som en landshövding, en skomakardotter som en hovdam, kunde det leda till att landshövdingen skulle möta för lite respekt och pigan förväxlas med hovdamen. I det hierarkiska samhället gällde igenkännbarhetens princip.

I Vetenskapsakademien framfördes Polhems *Tal öfver den vigtiga frågan: Hvad som vårt kära fädernesland hafver nu mäst af nöden til sin ständiga förkofring i längden?* Talet lästes upp av ingen mindre än Anders Johan von Höpken den 13 oktober 1744 då Polhem avgick som preses.⁵⁴ Där framför Polhem tanken att ett idogt folk med dygdiga, rena, inhemska seder är den säkraste grunden till välstånd, en stadig klippa, ja, en källa ur vilken guldådror runnit och som gjort de fattigaste länder rika. Med stöd i Cato och Sallustius tar han sin utgångspunkt i de dygder som romarriket vilade på. När romarna besegrade Kartago, när hav och länder stod öppna för dem, vändes deras lycka. Rikedom och fridsamt stillasittande gjorde folket vekt,

girighet och ärelystnad växte till, snikenhet vände tro och redlighet i svek, gudlöshet och egennytta fick fritt spelrum. De började hora och supa, och trakta efter andras egendom. Romarna var alltså till en början inriktade på dygdeövningar, men lämnade sina gamla ideal för att i stället hänge sig åt laster och begär, varmed riket gick under. Svenskarna bör därför återuppta de gamla inhemska sederna och rata den främmande smaken för att inte gå samma öde till mötes som Rom. Svenska seder skulle främjas. I fem punkter sammanfattar han sina patriotiska direktiv: de unga ska få en sund uppfostran så att de älskar sitt eget land och dess inhemska seder; allehanda vetenskaper ska läras ut på modersmålet; de som reser till främmande länder ska hållas under noggrann uppsikt; samt att ungdomen måste ledas till att alltid tänka på vad som är gagneligt för vårt land och rike. Men det mest drastiska av hans patriotiska råd lyder: begränsa även importen av odugliga utländska böcker ”hvarigenom mycken drafvel fortplantas”.

Världen som mänskliga relationer

Dygdeläran, som det uttrycks i *Sedolärande Mercurius*, har som syfte att underlätta mänsklig samlevnad.⁵⁵ Moral, uppfattningen om rätt och orätt, kan i vidare bemärkelse ses som de spelregler som skapas i ett socialt sammanhang för att reglera och underlätta socialisering och samarbete mellan människor. Den moraliska diskussionen i överflödsdebatten i synen på arbete, konsumtion och umgänge, förbindelsen mellan dygd och välstånd, kan ses som ett sökande efter att finna och etablera dessa samhällets spelregler som leder till ekonomiskt välstånd. Strävandet efter dygder är strävandet efter mönster, ideal, att följa. För att förstå samhället skapades berättelser, en historia om varför tingen är som de är. Det vi ser omkring oss uppstod inte ur intet utan ingår i en kausalitet. Vi lever i ett Terra incognita där sederna är ett resultat av en räkka händelser som föregick oss. Världen är en berättelse om vårt ursprung.

För att förstå abstrakta begrepp ser vi dem som konkreta gestalter, för att förstå relationerna mellan begrepp ser vi dem som relationer mellan människor. Nationens ekonomi med sina manufakturister, handelsmän, skeppare och bodbiträden var som ett stort hushåll med husfar, matmor, lagårdsdrängar och kökspigor. Hushållets och familjens olika roller överfördes till riksplanet. Att säga att någon är förälder till någon, är att beskriva en kausalitet. När Kriget förenar sig med Ärelystnaden, föder de Grymheten, Förödelsen och Undergången. Vår förståelse av familje- och släktrationer, vår vardagliga erfarenhet av sociala kontakter är ett mönster, ett slags tankens redskap för att förstå de abstrakta relationerna mellan begrepp och företeelser bortom det vardagliga livets här och nu. Världen förstås som ett nät av sociala relationer. Det är inte bara så att världen, med sina politiska och ekonomiska förvecklingar och omständigheter, ändrar vårt sätt att se på släkt, familj och kön. Det är dessa senare som förändrar hur vi ser på världen. Våra erfarenheter av mänskliga relationer präglar vår förståelse av yttervärldens abstrakta relationer. Att se världen som berättelser, som personifierade gestalter, som sociala relationer – det att se något som något annat, att se det kända i det okända, detta tänkande utmärker oss, liksom den människa som levde på sjuttonhundratalet bland drönare, bidrottningar och andra levande, tänkande varelser.

NOTER

- 1 Christopher Polhem, "Dispu[ta]tion om olika regementzformer" (efter 1718), *Christopher Polhems efterlämnade skrifter*. 2, *Nationalekonomiska och politiska skrifter*, utg. Gösta Lindeberg (Uppsala 1951), s. 176–178; Se även Polhem (1951), s. 193.
- 2 David Dunér, *Tänkemaskinen. Polhems huvudverk och andra studier i tänkandets historia* (Nora 2012), s. 399–431.
- 3 Phaedrus, *Fabulae Aesopiae*, III.13; Phaedrus, *Fabler*, utg. Gerhard Bendz (Stockholm 1962), s. 98–101; Phaedrus, *Phædri Aug. liberti Fabularum Aesopiarum libri V. Eller Phædri fabler, med swänska anmärkningar* (Västerås 1781), s. 65 f.; La Fontaine, *Fables*, I.21; Jean de La Fontaine, *Fabler*, övers. Gustaf Holmér (Stockholm 1986), s. 72 f.
- 4 Maurice M. Goldsmith, *Private vices, public benefits. Bernard Mandeville's social and political thought* (Cambridge 1985), s. 62–65, 121–123, 143–151; Sten Högnäs, *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen* (Lund 1988), s. 89–101; Lars Herlitz, "Det civila samhället och Sveriges underutveckling. Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia", *Scandia* 1991:2, s. 290–298; E. J. Hundert, *The enlightenment's fable. Bernard Mandeville and the discovery of society* (Cambridge 1994); Gunnar Broberg (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok I*, 2:a uppl. (Stockholm 1995), s. 206 f.
- 5 Hattie Ellis, *Sweetness and light. The mysterious history of the honeybee* (New York 2004), s. 114.
- 6 Högnäs (1988), s. 94.
- 7 Herlitz (1991), s. 290.
- 8 Anders Nordencrantz, *Arcana oeconomiae et commercii, eller Handelens och hushåldnings-wärkets hemligheter ...* (Stockholm 1730), s. 74, 84–87, 92–94, 151; Georg Carl August Schauman, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718–1740* (Helsingfors 1910), s. 83 f.; Eva-Lena Dahl & Nils Eriksson, "Urborgaren. En studie i en merkantilistisk människo- och samhällssyn", *Idé och lärdom* (Lund 1972), s. 114.
- 9 Anders Johan von Höpken, *Tal, om yppighets nytta* (Stockholm 1741).
- 10 Polhem, "Om manufacturers nytta". Polhem (1951), s. 329.
- 11 Lars Salvius, *Tanckar öfwer den swenska oeconomien igenom samtal yttrade ... emellan fru Swea, fru Oeconomia. Herr Mentor. Herr Flit. Herr Spar-sam. Och Frans* (Stockholm 1738).

- 12 Johan Fredrik Kryger, *Den wälmenande patriotten* (Stockholm 1751), nr 13; Ivar Hjertén, *Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur. Ett litteraturhistoriskt ströftåg* (Stockholm 1910), s. 65.
- 13 Dror Wahrman, "On queen bees and being queens. A late-eighteenth-century 'cultural revolution'", Colin Jones & Dror Wahrman (red.), *The age of cultural revolutions. Britain and France, 1750–1820* (Berkeley CA 2002), s. 251–276.
- 14 Clas Blechert Trozelius (pres.), *Afhandling, om skånska bi-skötsel, hvars första dels fortsättning*, ..., resp. Pehr Linderqvist (Lund 1759), s. 44.
- 15 Samuel Linnæus, *Kort, men tillförlitelig bij-skötsel, på egen förfarenhet och anställda försök, efter bijens egentliga natur och egenskaper, grundad och inrättad*, ... (Växjö 1768), s. 32–35, se även företal; Clas Blechert Trozelius (pres.), *Afhandling om skånska biskötslen, hvars första del*, ..., resp. Hans Holm (Lund 1759), s. 12 f.
- 16 Elisabeth Mansén, *Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011), s. 289, se även s. 118–120.
- 17 David Dunér, "Kognitiv historia. En introduktion", *Historisk tidskrift* 2010:4, s. 569–592; Dunér (2012), s. 27 f.
- 18 Hilding Pleijel, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970).
- 19 Se t.ex. George Lakoff & Mark Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago IL 1980).
- 20 Carola Nordbäck, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (Umeå 2004).
- 21 Andreas Marklund, "Bocken, räven & dygdiga damen. Könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget", *Historisk tidskrift* (København), 2005(105):1, s. 97–125.
- 22 Erland Sellberg, "Bilberg i den akademiska katedern", i Sven-Ola Lindeberg (red.), *Mellan teologins krav och filosofins fria bruk. Johan Bilberg som filosof och kyrkoman* (Örebro 2002), s. 104 f.; Urban Örneholm, *Four eighteenth-century medical dissertations under the presidency of Nils Rosén* (Uppsala 2003), s. 78–81.
- 23 Polhem, "Discurs om landzens och städers prerogativer her i Sverie" (1720-talet). Polhem (1951), s. 311.
- 24 Polhem, "Historia om manufacturier" (omkr. 1730). Polhem (1951), s. 340–348.
- 25 Polhem, "Discurs om Sveries æconomi" (efter 1721). Polhem (1951), s. 146–152.

- 26 Polhem, "Om städers privilegier och inrättningar" (omkr. 1721). Polhem (1951), s. 175.
- 27 Mansén (2011), s. 24.
- 28 Polhem, "En discours emellan Oeconomien och Commercién uti Sverige af assessoren H. Chr. Pollheimer författat uti 7bris oc octobris månader åhr 1716" (1716). Polhem (1951), s. 20.
- 29 Polhem, "Samtahl emellan Politia och Oeconomia om riksens cultur" (tidigast 1733). Polhem (1951), s. 407–444.
- 30 Polhem (1951), s. 441.
- 31 Jean-Baptiste Colbert, Ludvig XIV:s finansminister, som företrädde en merkantilistisk politik var välkänd i Polhems samtid för sina industrisatsningar, en gobelängfabrik i Paris och annan framgångsrik produktion av lyxartiklar.
- 32 Polhem (1951), s. 443.
- 33 Polhem (1951), s. 444.
- 34 Polhem, "Samtal emellan Politia och Oeconomia om städers cultur" (tidigast 1733). Polhem (1951), s. 444–473.
- 35 Eli Heckscher, *Merkantilismen. Senare delen*, 2:a uppl. (Stockholm 1953), s. 208 f.
- 36 Polhem, "Samtahl emellan Alamode och Parcemonia om deras enskylte saker" (efter 1721). Polhem (1951), s. 186–190; Se även Polhem (1951), s. 83 f., 94, 97, 108–110, 123 f., 152 f., 168, 196; Christopher Polhem, *Christopher Polhems brev*, utg. Axel Liljencrantz (Uppsala 1941–46), s. 156 f.
- 37 Jfr Sven Lagerlöf, *Wälmente tanckar, om spannemåhls skiötzel, sparande och uppläggande, i kornhus och magaziner, så att den i många åhr kan bewaras, och spisning finnas i landet, när krig, miszwext och dyr tijd infaller* (Stockholm 1719), s. 10 f.; Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm 2001), s. 186 f.
- 38 Agneta Helmius, "Mode och moral. Begär och hushållning i svenska 1700-talspublikationer", *Tidskrift för genusvetenskap* 2011:1–2, s. 65–84; *Then swänska Argus*, nr. 9, 1734.
- 39 *Sedolärande Mercurius* II, nr. 15, 1731; Helmius (2011), s. 69.
- 40 Om lyxdebatt, mode och dygd, se: Bo Peterson, "'Yppighets Nytt och Torftighets Fägnad'. Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning", *Historisk tidskrift* 1984:1, s. 3–46; Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1989), kap. 4; Christer Ahlberger, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna kon-*

sumptionssamhällets framväxt 1750–1900 (Göteborg 1996); Alan Hunt, *Governance of the consuming passions. History of sumptuary law* (Basingstoke 1996); Aileen Ribeiro, *Dress and morality*, ny uppl. (Oxford 2003); Susan Vincent, *Dressing the elite. Clothes in early modern England* (Oxford 2003); Leif Runefelt, "Från yppighets nytta till dygdens försvar – den frihetstida debatten om lyx", *Historisk tidskrift* 2004:2, s. 203–224; Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennyttan i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm 2005), s. 101–123; Carolina Brown, "Mode och skönhet", Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm 2007), s. 389–403; Klas Nyberg, "Tal om Yppighets Nyttan. Skeppsbroadel, kolonialvaruhandel och manufakturerna under 1700-talet", Dirk Gindt & Louise Wallenberg (red.), *Mode. En introduktion* (Stockholm 2009); Susan Vincent, *The anatomy of fashion. Dressing the body from the Renaissance to today* (Oxford 2009); Pernilla Rasmussen, *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm 2010), s. 41–44; Annika Windahl Pontén, "En tofs af krusat getragg och fotfordral af matskewäf. Familjen von Linnés kläder och professorsnors åsikter om dem", *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 2010, s. 29–39; Håkan Möller, *Lyx och mode i stormaktstidens Sverige. Jesper Swedberg och kampen mot perukerna* (Stockholm 2014).

41 Polhem (1951), s. 451.

42 Sven Lagerlöf, *Wälmente tanckar om desza tidens skadeliga öfwerflödighet i kläder och hushåldning, yttrade för det loflige borgare ståndet samtliga herrar fullmächtige, på Stockholms rådhus den 4. februarii 1714* (Stockholm 1714), s. 15.

43 Carl Gyllenborg, *Swenska sprätthöken, comédie, uti 5. acter. ...* (Stockholm 1740); Olof Dalin, *Then swänska Argus* (Stockholm 1733); utg. Bengt Hesselman & Martin Lamm (Stockholm 1910), nr. II, 10; Leif Runefelt, "Aristoteles på kaffehus. Dygdelära och umgänge i Dalins Argus", Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund 2010), s. 347.

44 *Sedolärande Mercurius* I, nr. 10, 1730; Helmius (2011), s. 73.

45 Charles-Louis de Secondat Montesquieu, *Lettres persanes* (Amsterdam 1721), nr. 107; ny uppl. (Paris 1993), s. 187 f.; Oscar Wieselgren, "Yppighets nytta". Ett bidrag till de ekonomiska åskådningarnas historia i Sverige under det adertonde århundradet (Uppsala 1912), s. 10–14.

46 Anders Johan von Höpken, *Skrifter. Samlade och i urval utg. af Carl*

- Silfverstolpe. I, Minnes-anteckningar, tal, bref* (Stockholm 1890), s. 165 f.; Högnäs (1988), s. 99.
- 47 Christopher Polhem, *Twenne betänkande, det förra angående æconomien och commercen uti Sverige; det senare öfwer segelfartens inrättande emellan Stockholm och Giötheborg, bägge på sidsta riksdag ingifne år 1720* (Stockholm 1721), s. 33 f.
- 48 Eric Salander, *Then svenska sparböszan* (Stockholm 1745); Wieselgren (1912), s. 27.
- 49 Anders Berch, *Inledning til almänna hushålningen, innefattande grunden til politie, oeconomie och cameral wetenskaperne ...* (Stockholm 1747); Wieselgren (1912), s. 28 f.
- 50 Polhem, "Om Sveries lösa ägendom" (omkr. 1721). Polhem (1951), s. 153.
- 51 Polhem, "Om städers privilegier och inrättningar" (omkr. 1721). Polhem (1951), s. 171.
- 52 Polhem, "Aeconomiska öfvervegningar" (omkr. 1726). Polhem (1951), s. 377.
- 53 Polhem, "Upmuntring och förslag till federneslandetz reparation" (omkr. 1720). Polhem (1951), s. 123.
- 54 Christopher Polhem, *Tal öfver den vigtiga frågan: Hvad som vårt kära fädernesland hafver nu mäst af nöden til sin ständiga förkofring i längden?* (Stockholm 1745); Samuel E. Bring (red.), *Christopher Polhem* (Stockholm 1911), s. 260.
- 55 *Sedolärande Mercurius* III, nr. 7, 1731; Helmius (2011), s. 69.

LITTERATUR

- Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen I. Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900* (Göteborg 1996).
- Berch, Anders, *Inledning til almänna hushålningen, innefattande grunden til politie, oeconomie och cameral wetenskaperne ...* (Stockholm 1747).
- Bring, Samuel E. (red.), *Christopher Polhem* (Stockholm 1911).
- Broberg, Gunnar (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok I*, 2:a uppl. (Stockholm 1995).
- Brown, Carolina, "Mode och skönhet", Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Gustavianska tiden* (Stockholm 2007).

- Dahl, Eva-Lena & Nils Eriksson, "Urborgaren. En studie i en merkantilistisk människo- och samhällssyn", *Idé och lärdom* (Lund 1972).
- Dalin, Olof, *Then swänska Argus*, Stockholm 1733; utg. Bengt Hesselman & Martin Lamm (Stockholm 1910).
- Dunér, David, "Kognitiv historia. En introduktion", *Historisk tidskrift* 2010:4.
- Dunér, David, *Tankemaskinen. Polhems huvudvärk och andra studier i tänkandets historia* (Nora 2012).
- Ellis, Hattie, *Sweetness and light. The mysterious history of the honeybee*, (New York 2004).
- Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1989).
- Goldsmith, Maurice M., *Private vices, public benefits. Bernard Mandeville's social and political thought* (Cambridge 1985).
- Gyllenborg, Carl, *Swenska sprätthöken, comédie, uti 5. acter. ...* (Stockholm 1740).
- Heckscher, Eli, *Merkantilismen. Senare delen*, 2:a uppl. (Stockholm 1953).
- Helmus, Agneta, "Mode och moral. Begär och hushållning i svenska 1700-talspublikationer", *Tidskrift för genusvetenskap* 2011:1–2.
- Herlitz, Lars, "Det civila samhället och Sveriges underutveckling. Anders Bachmanson från Arcana till Anatomia", *Scandia* 1991:2.
- Hundert, E. J., *The enlightenment's fable. Bernard Mandeville and the discovery of society* (Cambridge 1994).
- Hunt, Alan, *Governance of the consuming passions. History of sumptuary law* (Basingstoke 1996).
- Högnäs, Sten, *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen* (Lund 1988).
- Höpken, Anders Johan von, *Tal, om yppighets nytta* (Stockholm 1741).
- Höpken, Anders Johan von, *Skrifter. Samlade och i urval utg. af Carl Silfverstolpe. 1, Minnes-anteckningar, tal, bref* (Stockholm 1890).
- Kryger, Johan Fredrik, *Den wälmenande patriotten* (Stockholm 1751), nr. 13; Ivar Hjertén, *Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur. Ett litteraturhistoriskt ströftåg* (Stockholm 1910).
- La Fontaine, Jean de, *Fabler*, övers. Gustaf Holmér (Stockholm 1986).
- Lagerlöf, Sven, *Wälmente tanckar om desza tidens skadeliga öfwerflödighet i kläder och hushåldning, yttrade för det loflige borgare ståndetz samtliga herrar fullmächtige, på Stockholms rådhus den 4. februari 1714* (Stockholm 1714).
- Lagerlöf, Sven, *Wälmente tanckar, om spannemåhls skiötzel, sparande och upp-*

- läggande, i kornhus och magaziner, så att den i många åhr kan bewaras, och spisning finnas i landet, när krig, miszwext och dyr tijd infaller* (Stockholm 1719).
- Lakoff, George & Mark Johnson, *Metaphors we live by* (Chicago IL 1980).
- Linnæus, Samuel, *Kort, men tillförlitelig bij-skjötsel, på egen förfarenhet och anställte försök, efter bijens egenteliga natur och egenskaper, grundad och inrättad, ...* (Växjö 1768).
- Mansén, Elisabeth, *Sveriges historia 1721–1830* (Stockholm 2011).
- Marklund, Andreas, "Bocken, räven & dygdiga damen. Könsmetaforer i svensk-dansk propaganda under stora nordiska kriget", *Historisk tidskrift* (København), 2005(105):1.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, *Lettres persanes* (Amsterdam 1721; ny uppl. Paris 1993).
- Möller, Håkan, *Lyx och mode i stormaktstidens Sverige. Jesper Swedberg och kampen mot perukerna* (Stockholm 2014).
- Nordbäck, Carola, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige* (Umeå 2004).
- Nordencrantz, Anders, *Arcana oeconomiae et commercii, eller Handelens och hushåldnings-wärkets hemligheter ...* (Stockholm 1730).
- Nyberg, Klas, "Tal om Yppighets Nytt. Skeppsbroadel, kolonialvaruhandel och manufakturerna under 1700-talet", Dirk Gindt & Louise Wallenberg (red.), *Mode. En introduktion* (Stockholm 2009).
- Peterson, Bo, "'Yppighets Nytt och Torftighets Fägnad'. Pamflettdebatten om 1766 års överflödsförordning", *Historisk tidskrift* 1984:1.
- Phaedrus, *Phædri Aug. liberti Fabularum Æsopiarum libri V. Eller Phædri fabler, med swänska anmärkningar* (Västerås 1781).
- Phaedrus, *Fabler*, utg. Gerhard Bendz (Stockholm 1962).
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970).
- Polhem, Christopher, *Twenne betänkande, det förra angående æconomien och commercen uti Swerige; det senare öfwer segelfartens inrättande emellan Stockholm och Giötheborg, bägge på sidsta riksdag ingifne åhr 1720* (Stockholm 1721).
- Polhem, Christopher, Tal öfver den viktiga frågan: Hvad som vårt kära fädernesland hafver nu mäst af nöden til sin ständiga förkofring i längden? (Stockholm 1745).
- Polhem, Christopher, *Christopher Polhems brev*, utg. Axel Liljencrantz (Uppsala 1941–46).

- Polhem, Christopher, *Christopher Polhems efterlämnade skrifter. 2, National-ekonomiska och politiska skrifter*, utg. Gösta Lindeberg (Uppsala 1951).
- Rasmussen, Pernilla, *Skräddaren, sömmerskan och modet. Arbetsmetoder och arbetsdelning i tillverkningen av kvinnlig dräkt 1770–1830* (Stockholm 2010).
- Ribeiro, Aileen, *Dress and morality*, ny uppl. (Oxford 2003).
- Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm 2001).
- Runefelt, Leif, "Från yppighets nytta till dygdens försvar – den frihetstida debatten om lyx", *Historisk tidskrift* 2004:2.
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennyttia i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm 2005).
- Runefelt, Leif, "Aristoteles på kaffehus. Dygdelära och umgänge i Dalins *Argus*", Catharina Stenqvist & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund 2010).
- Salander, Eric, *Then svenska sparböszan* (Stockholm 1745).
- Salvius, Lars, *Tanckar öfwer den svenska oeconomien igenom samtal yttrade ... emellan fru Swea, fru Oeconomia. Herr Mentor. Herr Flit. Herr Sparsam. Och Frans* (Stockholm 1738).
- Schauman, Georg Carl August, *Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718–1740* (Helsingfors 1910).
- Sedolärande Mercurius, utg. Carl & Edvard Carleson (Stockholm 1730–1731).
- Sellberg, Erland, "Bilberg i den akademiska katedern", i Sven-Ola Lindeberg (red.), *Mellan teologins krav och filosofins fria bruk. Johan Bilberg som filosof och kyrkoman* (Örebro 2002).
- Trozelius, Clas Blechert (pres.), *Afhandling om skånska biskötslen, hvars första del, ...*, resp. Hans Holm (Lund 1759).
- Trozelius, Clas Blechert (pres.), *Afhandling, om skånska bi-skötsel, hvars första dels fortsättning, ...*, resp. Pehr Linderqvist (Lund 1759).
- Vincent, Susan, *Dressing the elite. Clothes in early modern England* (Oxford 2003).
- Vincent, Susan, *The anatomy of fashion. Dressing the body from the Renaissance to today* (Oxford 2009).
- Wahrman, Dror, "On queen bees and being queens. A late-eighteenth-century 'cultural revolution'", Colin Jones & Dror Wahrman (red.), *The age of cultural revolutions. Britain and France, 1750–1820* (Berkeley CA 2002).
- Wieselgren, Oscar, "Yppighets nytta". *Ett bidrag till de ekonomiska åskådningarnas historia i Sverige under det adertonde århundradet* (Uppsala 1912).

Windahl Pontén, Annika, "En tofs af krusat getragg och fotfodral af mat-skewäf. Familjen von Linnés kläder och professorsns åsikter om dem", *Svenska Linnésällskapets årsskrift* 2010.

Örneholm, Urban, *Four eighteenth-century medical dissertations under the presidency of Nils Rosén* (Uppsala 2003).